

РЕЦЕНЗІЇ

Влада Давіденко

КАНТ: МОРАЛЬ, АНТРОПОЛОГІЯ, СОВІСТЬ.

Козловський, В. (2023). *Кантова антропологія. Джерела. Констеляції. Моделі*. Київ: Дух і Літера.

Вступ

Цього року у видавництві Дух і Літера вийшло друком друге видання¹ монографії Віктора Козловського «Кантова антропологія. Джерела. Констеляції. Моделі», присвячене прийдешньому 300-річчю від дня народження Імануеля Канта.

Кант – один із тих філософів, яким пощастило з увагою від українських дослідників. Український кантознавчий дослідницький дискурс вирізняється, порівняно з дослідженнями інших течій німецької філософії (окрім, хіба що, феноменології та практичної філософії ХХ ст.), жвавістю фахової дискусії і, як наслідок, більшою кількістю опублікованих матеріалів. Понад те, Кантівське товариство протягом багатьох років провадило активну роботу. Докладніше з історією досліджень Кантового спадку в незалежній Україні, а також із історією діяльності Кантівського товариства можна ознайомитися завдяки статті Віталія Терлецького [Терлецький 2022].

Почасти такий стан досліджень Кантової філософії можна пояснити тим, що за радянської доби Кант був доволі нейтральною, з ідеологічної точки зору, постаттю, чийм доробком дозволялося займатися, зокрема, тим дослідникам, яким не подобалося вивчати по-марксистськи переробленого Гегеля. З історією (криво-)тлумачень Гегелевої філософії знайомить розлоге інтерв'ю В. Козловського Студентському товариству усної історії філософії [Козловський et al. 2020; 2021a; 2021b]. Висловлену щойно тезу підтверджує заувага В. Козловського про те, що книга Володимира Шинкарука про Канта 1974 року «вже рясніла неокантіанськими джерелами, причому як із перекладів, так і з оригіналів», тоді як дослідження Гегеля в УРСР були на значно нижчому рівні: «...діалектика “придушила” всі можливі інтерпретації Гегеля, у тому числі з використанням ширшого кола сучасних праць, ідей, підходів. Наприклад, неогегельянці перетлумачували гегелівську систему, вони “не зацикловалися” на методі, а для радянських дослідників діалектика як метод є центральною гегелівською темою» [Козловсь-

© В. Давіденко, 2023

¹ Перше видання монографії було опубліковано дев'ять років тому: [Козловський 2014].

кий et al. 2021b: 121]. Це зумисне звуження дослідницької оптики, на думку В. Козловського, стало головною причиною занепаду сучасного вітчизняного гегелезнавства. З Кантом, натомість, ситуація цілком протилежна.

Зважаючи на відчутне зменшення останніми роками кількості філософських монографій, перевидання монографії В. Козловського «Кантова антропологія. Джерела. Констеляції. Моделі» є подією, про яку варто говорити, адже нова версія містить істотні зміни, як порівняти з виданням 2014 року.

В. Козловський вказує, що нове видання містить чимало змін і уточнень, пов'язаних передовсім із появою впродовж останніх років нової кантознавчої літератури. Для вдосконалення аргументації було змінено також структуру монографії: додано нові підрозділи, деякі частково перероблено, розширено чи, навпаки, скорочено. Зокрема, було вилючено останню частину монографії, де йшлося про освоєння Кантового філософування викладачами Київської духовної академії, адже тематика цієї частини, на думку автора, дещо контрастувала з основною тематикою монографії. Натомість було додано виклад Кантового вчення про людську совість та її значення для моральної антропології. Автор пояснює відсутність цієї теми в першому виданні тим, що на час роботи над ним не був певен щодо прийнятності розгляду Кантового вчення про совість під антропологічним кутом зору, оскільки вбачав у цьому вченні лише морально-етичний сенс. Проте виявлення антропологічних конотацій вчення про совість, зрештою, уможливило вихід на одну з ключових проблем сучасного світу – існування «розумних» істот, позбавлених совісті [Козловський 2023: 15]².

Також зазнали змін і уточнень «Екскурси», оскільки впродовж останніх років автор продовжував досліджувати питання, які там розглядаються. Зокрема, ідеться про другий «Еккурс», пов'язаний із філософським догматизмом. Автор зазначає, що нова «німецька спекулятивна філософія виникла під потужним впливом Кантового трансценденталізму, як його не цілком “законне” продовження, а не тотальне заперечення, у процесі розгортання кола питань, пов'язаних із відродженням “догматичної метафізики” під орудою спекулятивного філософування, що розквітла в німецькій філософії з початку ХІХ століття» (с. 16). Це, на думку автора, відбувалося завдяки роботі Фіхте, Шелінга, Гегеля і Райнгольда. З урахуванням значення цієї тематики для монографії В. Козловський вирішив присвятити цим питанням окремий еккурс (сс. 15-16).

Амбітною метою видання є спроба відповісти на такі питання: 1) чи вдалося Кантові створити єдину антропологічну доктрину?; 2) чи Кантові узагалі йшлося про створення єдиної концептної побудови, яка відображала би його розуміння людини?; 3) чи характер і спрямування трансцендентальної філософії загалом дозволяють створити таку єдину доктрину?; 4) якщо відповідь на попередні питання мала би бути негативною, то чи можна сказати, що Кантові, попри це, вдалося створити антропологічний дискурс іншого, аніж доктрина, типу? (сс. 41-42). На нашу думку, відповіді на ці питання зможуть стати підґрунтям подальшої фахової дискусії в царинах як Кантової моральної антропології, так і Кантової філософії в цілому та її перетинів із іншими філософськими течіями, посиланнями на які рясніє це видання.

² Далі номери сторінок з цього джерела подаватимемо у спрощеному вигляді: номер сторінки у круглих дужках після скорочення с./сс., без прізвища автора і року видання.

Матеріали книги мають переважно історико-філософський характер: автор пропонує широкий погляд на багаторівневий Кантів антропологічний дискурс, використовуючи у своєму дослідженні методологію концептних моделей³ і констеляцій⁴. Вибір на користь такої методології зумовлений неможливістю редукувати Кантові антропологічні ідеї до однієї філософської доктрини, а також входженням до Кантового антропологічного дискурсу не лише ключових систематичних текстів, а й «несистематичних» трактатів, статей і лекційних курсів.

Цей огляд стосується переважно структури книги В. Козловського, а також найцікавіших оновлень, властивих її другому виданню.

Структура монографії

Структурно праця складається з трьох частин⁵. У першій висвітлюється проблематика джерельної бази дослідження Кантової антропології, зокрема ідеться про першодруки Кантових антропологічних матеріалів, історію видання багатотомових зібрань Кантових текстів, Берлінське академічне зібрання та його особливості, міститься ко-

³ Концептні *моделі* «потрібно розглядати як певні конструктивні засоби, створені для об'ємнішого висвітлення витоків і особливостей кантівської антропології в широкому сенсі. Моделі, які автор має намір розглянути, переважно ґрунтуються на кантівських розрізненнях особливостей і рівнів людської природи» (с. 43). Автор пропонує 5 ключових моделей: 1) модель, пов'язана із розумінням людини як природної істоти; 2) модель людини як ментальної істоти; 3) модель людини як космополітичної істоти; 4) модель людини як моральної істоти; 5) модель людини як інтелігібельної істоти (с. 58-60).

⁴ В. Козловський використовує методологічний прийом *констеляцій* «на противагу концепту впливу, залежності, що при вивченні якихось історичних постатей зазвичай береться до уваги в першу чергу» (с. 61). Констеляції «не детермінують, а, мовити б, “втягують” дослідника [...] у смислове поле, що постає [...] як його світ»; «постають як події, де вже не діють лінійні залежності і впливи, а діють багатофакторні обставини, генеза яких не зводиться до якихось лінійних (однозначних) детермінацій. За таких обставин констеляції потрібно розглядати як локальні хронотопи, тобто як певну єдність сингулярного місця (де щось відбувається – країна, місто, університет тощо) та конкретного часу (коли щось відбувається [...])» (с. 63). Автор стверджує, що таких констеляцій (концептних «хронотопів-подій») є «принаймні три: 1) Вольфівська філософія, що набула офіційного статусу в Кенігсберзькому університеті за кілька років до вступу до цього навчального закладу Канта [...] 2) Ляйбніцевські ідеї, що сприймалися значною мірою через “вольфівські окуляри” [...] 3) Ньютонівська механістична картина світу, закони механіки, методологічні підходи англійського вченого до вивчення природи, співвідношення математичних, експериментальних та метафізичних засад пізнання» (с. 65).

⁵ **Частина перша. Джерела та особливості Кантової антропології.** Розділ I. Джерела для дослідження Кантової антропології. Розділ II. Особливості, моделі та констеляції антропологічного дискурсу Канта: загальні риси.

Частина друга. Наукові та філософські констеляції Кантової філософії й антропології. Розділ I. Ньютон і Кант: експериментальна філософія як прообраз для метафізики й антропології. Розділ II. Ляйбніц як основоположник модерної філософії і науки: Кантове сприйняття базових концептів монадології. Розділ III. Християн Вольф як просвітник і реформатор німецької філософії: метафізика і психологія як академічні дисципліни. Розділ IV. Кантова рецепція метафізичних, психологічних і антропологічних концептів «школи Ляйбніца–Вольфа»: Ф. Баумейстер і А. Баумгартен.

Частина третя. Моделі дослідження антропологічного дискурсу Канта. Розділ I. Модель людини як природної істоти. Розділ II. Модель людини як ментальної істоти: метафізичні, психологічні та трансцендентальні виміри. Розділ III. Модель людини як дієвої, космополітичної істоти: антропологія як прагматика. Розділ IV. Модель людини як моральної істоти: проблема радикального зла і совісті. Розділ V. Модель людини як нормотворчої та інтелігібельної істоти: від трансцендентальної антропології й антропономії до постантропології.

ротка експозиція матеріалів цього академічного зібрання. Також перша частина містить огляд особливостей, моделей і констеляцій антропологічного дискурсу Канта, зокрема, через порушення таких питань: яку антропологію створив Кант? що таке концептні моделі і констеляції як прийоми дослідження Кантової антропології? попередні зауваги щодо моделей дослідження Кантового антропологічного дискурсу; де що про констеляції як методологічний прийом дослідження.

У другій частині розглянуто витoki Кантової філософії, зокрема такі ключові сюжети: паралелізм між Ньютоном і Кантом, в якому експериментальна філософія постає прообразом для метафізики й антропології; Кантове сприйняття базових концептів монадології Ляйбніца, квінтесенцією чого стають Кантові розуми про компліментарність «математичного» і «живого» тіла і відповідні антропологічні конотації; Кантова рецепція і переосмислення ідей Християна Вольфа – просвітника і реформатора німецької філософії. Так само, друга частина містить розвідки щодо Кантової рецепції метафізичних, психологічних і антропологічних концептів «школи Ляйбніца–Вольфа», представниками якої є Фридрих Християн Баумейстер і Александер Готліб Баумгартен.

Третя, найрозлогіша, частина стосується можливих моделей дослідження антропологічного дискурсу Канта. Зокрема, ідеться про Кантову фізичну антропологію, її витoki й основні риси. Цей розділ містить такі тематичні блоки: Система природи Карла Лінея: антропологія як різновид зоології; Ліней versus Дарвін: тваринне єство людини; Шарль Боне і Жорж-Луї Бюфон як дослідники природи і людини: кантівська оцінка; Антропологія Ж.-Л. Бюфона: методологія натуральної історії, походження та спільність людських рас; Йоган Фридрих Блюменбах про особливості людського тіла і походження расових відмінностей; Кант про методологію дослідження природи; Кант про расову диференціацію людського роду: умовність такого підходу; Кантівська полеміка з Йоганом-Готфридом Гердером і Георгом Форстером: фізична антропологія і проблема генези людських рас. Тут докладно розглянуто Кантове розуміння антропологічного сенсу природних тіл, простору, часу і гравітації, а також представлено відомий Кантів мисленневий експеримент: людина в порівнянні з «жителями інших планет».

Другий розділ містить розвідки щодо Кантової моделі людини як ментальної істоти у метафізичних, психологічних і трансцендентальних вимірах, Кантового розуміння можливостей і меж раціонального пізнання людини, Кантових оцінок емпіричної і раціональної психології, трансцендентальної психології як вчення про «чисту самосвідомість» і відповідних антропологічних конотацій, ролі трансцендентальної психології в структурі «Критики чистого розуму». Також цей розділ містить кілька зауваг щодо вжитку термінів «філософська антропологія», «психічна антропологія», «загальна антропологія» в німецькій філософії першої третини XIX століття й короткий огляд ренесансу кантівської трансцендентальної метафізики в німецькій філософії перших десятиліть XX століття.

Наступний розділ цієї частини присвячено прагматичному виміру антропології – моделі людини як дієвої, космополітичної істоти. Тут ідеться, зокрема, про фізичну географію як концептну передумову прагматичної антропології, стосунок Кантової і Вольфової географій, Кантову фізичну географію як різновид прагматик, мету та предметну сферу прагматичної антропології, а також про оцінки прагматичної антропології Фридрихом Шляєрмахером, Йоганом Вольфгангом Гете, Фридрихом Шилером і Бено Ердманом. Одним із ключових у цьому розділі є сюжет про парадокси прагматичної антропології, можливості й межі пізнання себе та інших.

Четвертий розділ, присвячений моделі людини як моральної істоти, розглянутої крізь призму радикального зла і совісті, був суттєво доповнений автором у новому виданні. Фокусом цього розділу є такі теми: пошуки предметної сфери для моральної антропології, радикальне зло як «перша підстава» для моральної антропології, категоричний імператив, «сила зла» і Кантів песимізм, совість як «друга підстава» для моральної антропології. Розглянуто питання, ким є людина в контексті «третьої підстави» для моральної антропології. Останній підрозділ четвертого розділу стосується дилеми між питаннями *хто* і *ким* є людина. Саме цей розділ унаочнює відмінність між двома основними питаннями усього антропологічного проекту Канта, разом вказуючи шляхи можливих відповідей на ці питання.

Останній з цієї частини – п'ятий – розділ присвячено проясненню того, якою є модель людини як нормотворчої та інтелігібельної істоти: автор здійснює філософську розвідку від трансцендентальної антропології й антропономії до постантропології. Цей розділ містить ключові відомості про трансцендентальну антропологію, Кантову антропономію, людину як інтелігібельну істоту, а також певні концептуалізації трьох метатеоретичних позицій: про «інших розумних істот» як вимір інтелігібельної природи, розмисли Пітера Стросона про антропологічні засади простору, часу, розсуду і розуму, про інтелігібельний характер як спонтанність і свободу.

Окремою частиною книги є «Екскурси»: 1) Історична експозиція генези термінів «антропологія» і «психологія» в ранньомодерній філософії; 2) Кантів критицизм очима Вольфового догматизму: конфлікт філософських позицій; трансценденталізм як новий «регістр істини»; 3) «Догматична метафізика» в шатах спекулятивної філософії: виклик Кантовому критицизму.

Совість як «друга підстава» для моральної антропології

Після експозиції структури, перейдемо до висвітлення тих новацій другого видання, які можуть викликати особливий читацький інтерес. Ідеться про тексти, додані автором до третьої частини. На нашу думку, вони привертають увагу з низки причин: 1) автором тут уперше висунуто гіпотезу, згідно з якою Кантове вчення про совість прийнятно розглядати під антропологічним кутом; цю гіпотезу можна вважати оригінальною епістемологічною настановою в дослідженні спадку Канта; 2) хоча автор прямо не вказує, кого він вважає втіленням чужості й «раціональними істотами, позбавленими совісті», його рецепція Кантової моральної антропології прокладає місток до актуальних суспільно-політичних контекстів останнього десятиліття. Ці сюжети можуть неабияк прислужитися раціональній дискусії з питань нової соціальної етики, посталої на тлі експансивних дій «вкрай егоїстичних, цинічних, зверхніх, одержимих своїми ідеями», «антикантівських», за словами автора (с. 463), істот щодо людей цивілізованого світу.

Отже, ми розглянемо деякі сюжети підрозділу «Совість як “друга підстава” для моральної антропології» (зокрема, тексти «Совість як інстинкт та антропологічна константа»; «Совість, її модальності, вердикт і каяття»; «Дещо про “раціональних істот”, позбавлених совісті: чи передбачав Кант можливість існування таких істот?»; «Чужі істоти»; «Парадокс людини: між бажанням зла і “голосом” совісті»).

Почати годилось би з Кантових визначень поняття совісті: «Совість – це свідомість, що має обов'язок перед собою» [Kant 1922: 185], «Совість – це інстинкт дотримання морального закону» [Kant 1974: 351]. В. Козловський зазначає, що для Канта совість – базова морально-антропологічна риса людини, її свідомості, що сповіщає

про належну чи не належну поведінку вже під час вибору максим, на підставі яких людина має намір вчиняти, діяти. Головна функція совісті – належним чином «виміряти», співвіднести вчинок із моральним імперативом. Крім того, за Кантом, совість є інстинктом, а отже, закорінена в природі людини, тобто її треба розглядати насамперед як антропологічний чинник (ці тези можна віднайти в Кантових лекціях з етики та в трактаті «Метафізика звичаїв») (с. 453-454).

В. Козловський зазначає: «Кантова позиція щодо совісті уможливило поглянути на людину під кутом зору її слідування велінню морального закону, що як імператив керує вчинками людини, її здатністю дослухатися до загальних вимог моралі, а не локальних правил власного буття, що претендують на статус загальних правил співжиття, не маючи для цього жодних моральних підстав» (с. 466). Підставою для визначення людини як аморальної, *радикально злої* істоти є нехтування вимогами морального закону як пустим, нікчемним постулатом, вимоги якого не мають жодної цінності, тим паче сили, здатної примусити виконувати цей закон (с. 467). Прикладом такої поведінки є образ «чужих», які «діють як семантично (впливають на наші смисли, намагаючись їх змінити, переробити), так і “геометрично”, захоплюючи простір нашого світу, топоси нашого існування» (с. 465). Звідси, на думку автора, дивовижна зацікавленість цих Чужих істот у так званій геополітиці, розуміння фантому експансивного мислення на їхній власний кшталт – як захоплення якомога більшої кількості чужих земель, чужого простору. «Чужі це істоти, що “живляться” простором, знищуючи, “пожираючи” його, а тому потребують все нових і нових загарбань, анексії того, що їм не належить. Зрозуміло, що для цих істот не мають значення моральні імперативи, совість. Тому вони широко радіють від того, що у нас, людей, викликає смуток, і сумують ці істоти, коли ми, люди, відчуваємо радість, моральне піднесення. Для нас, людей, світ цих істот є ворожим, світом небуття, смерті» (с. 465).

З моральної антропології автор виводить два «постулати» щодо протидії істотам, які відкидають моральні імперативи. 1) Єдина дієва стратегія – боротьба з цими істотами, щоб відкинути їх за межі людського світу (с. 463). Інакше «люди змушені будуть втратити моральні якості, а відтак позбутися суттєвих рис людини. Це шлях до перетворення людини на “розумну істоту” без совісті, яка сама собі стала Чужою» (с. 465); 2) Людині, що прагне жити у відповідності до вимог совісті, слід усвідомити: вибір між 1) *локальними максимами*, що відмовляють загальним правилам і нормам буття в праві існувати, зневажають загальні моральні імперативи, а то й відкидають їх на підставі їхньої неефективності, і 2) *совістю*, що скеровує людину на моральний імператив як цілком достатню підставу для оцінки власних поведінки й буття – нескінченний, припиняється він лише зі смертю людини (с. 467). Таким чином, Кантове поняття свободи полягає в здійсненні особистого вибору між добровільним «служінням» радикальному злу і голосом совісті, що закликає людину до моральної гідності.

Нам невідомо, коли саме В. Козловський вирішив звернутися до цього сюжету. Утім, такі звернення інтелектуалів України (див., зокрема: [Кебуладзе 2023; Айвазовська 2022; Єрмоленко 2022; Sigow, Mandeville 2023; Ахутін 2023] та ін.) до проблем, пов’язаних із визначенням моральності, моральної дії, незлитної бінарності добра і зла є симптоматичними на тлі повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну і триванням війни-геноциду проти українського народу. І в такому зверненні Кантова філософія може бути доволі плідним контекстом філософських пошуків. Хіба не в такому зверненні до класиків – мисленні із класиком про проблеми теперішнього – полягає щонайменше один із аспектів історії філософії? Далєбі, чи не до такого висновку спонукає нас

і теза В. Козловського про те, що Кант, попри значну історичну дистанцію, залишається нашим сучасником (сс. 19-20)? Адже ті питання, які він порушував у своїй філософії наприкінці XVIII ст., у XXI ст. не застаріли.

Таким чином, монографія В. Козловського є не лише ґрунтовною кантознавчою працею, корисною для дослідників Кантової філософії, а й прикладом того, як ми можемо філософувати з класиками про нашу сучасність. Власне кажучи, поєднання цих двох аспектів і робить «Кантову антропологію...» вельми вартісним читанням.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Айвазовська, О. (2023, 27 квітня). Володимир Єрмоленко: «Ми маємо будувати не суспільство добробуту, а суспільство-фортецю». Лівий берег. https://lb.ua/culture/2023/04/27/553061_volodimir_iermolenko_mi_maiemo.html
- Ахутін, А. (2023). *Війна і інтелект*. Київ: Дух і Літера. <https://doi.org/10.37769/2077-6608-2022-36-1>
- Єрмоленко, А. (2022). Спротив замість перемовин. Відповідь українського філософа Анатолія Єрмоленка Юргену Габермасу. *Філософська думка*, (3), 59-63. <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/617>
- Кебуладзе, В. (2023, 27 лютого). Чи може війна бути виправданою? Воювати для людства - природно чи необхідно, пояснює філософ Вахтанг Кебуладзе. Forbes Ukraine. <https://forbes.ua/lifestyle/chi-mozhe-viyna-buti-vipravdanoyu-voyuвати-dlya-lyudstva-prirodno-chi-neobkhidno-poyasnyue-filosof-vakhtang-kebuladze-27022023-11942>
- Козловський, В. (2014). *Кантова антропологія: джерела, констеляції, моделі*. Київ: Києво-Могилянська академія.
- Козловський, В. (2023). *Кантова антропологія. Джерела. Констеляції. Моделі*. Київ: Дух і Літера.
- Козловський, В., Давіденко, І., Круглик, К., & Попіль, Д. (2020). Гегель і українська філософія 70-80-х років. *Sententiae*, 39(2), 241-250. <https://doi.org/10.31649/sent39.02.241>
- Козловський, В., Давіденко, І., Круглик, К., & Попіль, Д. (2021a). Гегель і українська філософія 70-80-х років. Частина II. *Sententiae*, 40(1), 175-199. <https://doi.org/10.31649/sent40.01.175>
- Козловський, В., Давіденко, І., Круглик, К., & Попіль, Д. (2021b). Гегель і українська філософія 70-80-х років. Частина III. *Sententiae*, 40(2), 115-160. <https://doi.org/10.31649/sent40.02.115>
- Терлецький, В. (2022). Дослідження філософії Канта у незалежній Україні (1991-2021). *Ideology and politics journal*, 1(20), 328-343.
- Kant, I. (1922). *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*. Leipzig: Meiner.
- Kant, I. (1974). *Gesammelte Schriften. Akademieausgabe* (Bd. 27.1). Berlin: Gruyter.
- Sigow, K., & Mandeville, L. (2023). *Narodziny nowej Europy*. Warszawa: Wszystko co najważniejsze.

Одержано 22.07.2023

REFERENCES

- Aivazovska, O. (2023, April 27). Volodymyr Yermolenko: “We should not build a welfare society, but a fortress society.” [In Ukrainian]. *Livyi bereg*. https://lb.ua/culture/2023/04/27/553061_volodimir_iermolenko_mi_maiemo.html
- Akhutin, A. (2023). *War and intelligence*. [In Ukrainian]. Kyiv: Duh i Litera. <https://doi.org/10.37769/2077-6608-2022-36-1>
- Kant, I. (1922). *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*. Leipzig: Meiner.

- Kant, I. (1974). *Gesammelte Schriften. Akademieausgabe* (Bd. 27.1). Berlin: Gruyter.
- Kebuladze, V. (2023, February 27). Can war be justified? It is natural or necessary to fight for humanity, explains the philosopher Vakhtang Kebuladze. [In Ukrainian]. Forbes Ukraine. <https://forbes.ua/lifestyle/chi-mozhe-viyna-buti-vipravadanoyu-voyuivati-dlya-lyudstva-prirodno-chi-neobkhidno-poyasnyue-filosof-vakhtang-kebuladze-27022023-11942>
- Kozlovskiy, V. (2014). *Kantian Anthropology: Sources, Constellations, Models*. [In Ukrainian]. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy.
- Kozlovskiy, V. (2023). *Kantian Anthropology. Sources. Constellations. Models*. [In Ukrainian]. Kyiv: Duh i Litera.
- Kozlovskiy, V., Davidenko, I., Kruhlyk, K., & Popil, D. (2020). Hegel and Ukrainian Philosophy of the 70-80th. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 39(2), 241-250. <https://doi.org/10.31649/sent39.02.241>
- Kozlovskiy, V., Davidenko, I., Kruhlyk, K., & Popil, D. (2021a). Hegel and Ukrainian Philosophy of the 70-80th. Part II. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 40(1), 175-199. <https://doi.org/10.31649/sent40.01.175>
- Kozlovskiy, V., Davidenko, I., Kruhlyk, K., & Popil, D. (2021b). Hegel and Ukrainian Philosophy of the 70-80th. Part III. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 40(2), 115-160. <https://doi.org/10.31649/sent40.02.115>
- Sigow, K., & Mandeville, L. (2023). *Narodziny nowej Europy*. Warszawa: Wszystko co najważniejsze.
- Terletskiy, V. (2022). Research of Kant's philosophy in independent Ukraine (1991-2021). [In Ukrainian]. *Ideology and politics journal*, 1(20), 328-343.
- Yermolenko, A. (2022). Resistance instead of argument: Answer of the Ukrainian philosopher Anatoly Yermolenko to Jürgen Habermas. [In Ukrainian]. *Filosofska Dumka*, (3), 59-63. <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/617>

Received 22.07.2023

Vlada Davidenko

Kant: morality, anthropology, conscience. Kozlovskiy, V. (2023). *Kantian Anthropology. Sources. Constellations. Models*. Kyiv: Duh i Litera.

Review of Kozlovskiy, V. (2023). *Kantian Anthropology. Sources. Constellations. Models*. Kyiv: Duh i Litera.

Vlada Davidenko

Кант: мораль, антропологія, совість. Козловський, В. (2023). *Кантова антропологія. Джерела. Констеляції. Моделі*. Київ: Дух і Літера.

Огляд книги Козловський, В. (2023). *Кантова антропологія. Джерела. Констеляції. Моделі*. Київ: Дух і Літера.

Vlada Davidenko, PhD student, Hr. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS of Ukraine (Kyiv).

Влада Давіденко, аспірантка Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (Київ).

e-mail: ladaanuchina@gmail.com
